

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Babeş-Bolyai Tudományegyetem Székelyudvarhelyi Kihelyezett Tagozata

Eredetmítoszok párhuzamban

A „Hadak útja” és „Traján útja”

A székely eredetmítosz a magyar történelmi hagyomány egyik széles körben ismert narratívája. Ebben valószínűleg nem kis szerepe van Csanády György 1921-ben keletkezett *Székely himnuszának*, amely két sorba sűríti e történet rövid foglatát: „Vezesd még egyszer győzelemre néped, / Csaba királyfi csillagösvényen!” Ha nyilvános éneklésekor bárki tájékozatlanul rákérdezne: ki az a Csaba királyfi, meg mit értünk „csillagösvényen”, a jelenlévők közül valaki biztos tudja, hogy Csaba Attila hun király fia, aki az apja halála utáni testvérháború nyomán kénytelen volt életben maradt hadi népével az őshazába menekülni. A tájékozottabbak arról is tudnak, hogy Csaba hátrahagyta a székelyeket a „székely” őrzésére, esküvel fogadva, hogy veszély esetén visszatér harcosaival. Erre a monda szerint négy ízben került sor, utolsó alkalommal már Csaba meg vitézei halála után, amikor a túlvilágról, a „*Hadak útján*” („csillagösvényen”, azaz a *Tejúton*) érkezett a felmentő szellemsereg.

Ezt az elég bonyolult mitikus történetet első ízben Ipolyi Arnold 1854-ben megjelent *Magyar mitológiájában* olvashatjuk,¹ de ő is jelzi, hogy Lugossy József nyelvész és orientalista révén jutott el hozzá. Lugossy a következő évben maga is közzéteszi egy terjedelmesebb tanulmány lapjain (alig módosítva az Ipolyi könyvében szereplő szövegen), romantikus-sejtelmes kerettörténetbe ágyazva: egy székely nemzetőr mesélte „fényes, de súlyos korban”, éjszakai tábornok mellett, aki azonban elesett a szabadságharc küzdelmei során, így ő egy közvetítő „baráti kéz” nyomán jutott a birtokába.² A múlt századfordulón Benedek Elek átdolgozásában e monda bekerül a népiskolák olvasókönyveibe,³ de Magyarországon a háború után is kisiskolás tananyag marad, immár Móra Ferenc által újramesélve.⁴

A jelen írás keretében nem foglalkoznék azzal a ma is vitatott kérdéssel, hogy a székelyek hun eredettudatát a középkori krónikások mint létező jelenséget rögzítették, vagy ellenkezőleg, az ő feljegyzéseik nyomán született. Azt sem részletezném, hogy a Hun Birodalom bukásával egykorú kútfőkben nem szereplő Csaba miként tűnik fel a középkori krónikákban, illetve hogy milyen más előzményei, lehetséges forrásai vannak az 1854 óta ismert történetnek. Ezt részben megtettem korábban,⁵ illetve szeretnék újabb adatok birtokában és további vizsgálódások után visszatérni a témára. Itt most csupán egy Lugossy saját gyűjtéséből származó adatra figyelmeztetnék, amelyet idézett tanulmányában – a Tejút más népek által használt elnevezéseit sorolva – említ: „*Traján útja, Traján árka* (»Kálé Trajanuluj«, »Aeruke Trajanuluj«). Mármárosi román nép ajkáról.”

¹ Ipolyi: *Magyar mythologia*, 581.

² Lugossy: *Ósmagyar csillagismei közlemény*, 114–115.

³ Benedek: *Elemi iskolások olvasókönyve*, 88–93.

⁴ Móra–Voinovich: *Betűország harmadik virágoskertje*, i. m.

⁵ Hermann–Orbán: *Csillagösvény és göröngyös út*, i. m.

E nevekhez Lugossy részletes magyarázatot is fűz: „Azon nagyszerű, részint valóságos országutak, részint földvárak, sáncok, melyek a közép- és aldunai tartományok rónáin, ezek közt hazánkban is, majd folytonos hosszú vonalokban, majd elkülönözten megjelennek s nagyrészt mindekkorig helyrajzi és ótani talányok, kevés kivétellel a római uralom korszakára szoktak vitetni [...]. Főleg a dáko-román népek a magok környezetében ily műveket Traján dicső nevével hozzák minden megválasztás nélkül kapcsolatba; mi is éppen nem csoda, miután földünkön Traján kapuja, hídjá, falva valóságos történelmi és helyrajzi tényekül fekszenek előttök. Mi sincs azonban valószínűbb annál, hogy jó része ezen csodás műveknek a nép vándorlatot követő századokba tartozandó, és így a római, trajáni össznev alól, hova a hagyomány zavarta, kiválasztandó.” Lugossy úgy véli, „mármarosi román népünkhöz e nevezetek dunafejedelemségi testvéreiktől mentek át, és így alapjuk a mai Oláhországban keresendő. Minthogy már Oláhországban igenis léteznek római s pedig trajáni utak, de római sáncok [...] nem találhatunk, hanem csak [...] sokszor hibásan római műnek nézett vonalak: láthatjuk, mikép az első név, a »Kálé Trajanuluj« helyesen van a tejuti átvitelben visszaadva, a mennyiben ez valóban a híres császár művéül elismert, Oláhországból az Olt partján Erdély felé nyomuló, négyszeg kövekből rakott, itt-ott fáradság nélkül fölfedezhető [...]]; míg az utóbbi »Aeruke Traján« árka név zavaros hagyományon épül, s valamint a földön – értve t. i. Oláhország földjét – nem létezik, úgy az égi árookra átvéve is tévedést tartalmaz, miután azon árkok vagy sáncok, melyek Oláhországot, folytatásául mintegy a honunkbani s *Kantemir szerint, egész a Donig fel-feltűnő hasonműveknek, szeldelik, távol sem római kéz munkái, hanem mint az úgynevezett hunárkok kétségtelen testvérei [...], legghetőbbben egyetemesen az avarok roppant terjelmű körsáncainak (Hring) maradványaiul tekintendők.* Mivel pedig ez utóbbiak is, miután árkaikat az idő csaknem földdel egyenlítettte, már ma inkább magasra töltött út, mint árok alakját mutatják, sőt megmaradt hátaikat a föld népe darabonként csakugyan országút gyanánt is használja: összezavartatásuk a valódi római országutakkal a fölülletes népi nézetben annál könnyebben megtörténheték; holott ezektől mind anyagban, mind lényegben s rendeltetésben, mind végre származási korban felette különböznek. Elég, hogy a nép e különbséggel nem törődve, mind a hely színén *Traján útját és Trajánárkot vagy sáncot (igazabban avarok árka) vegyít össze, mind az égrei átvitelben a kettőt felváltva alkalmazza. A nagy római császár megdicsőítése útjának és (hibásan vélt) árkanak astrothesiájában tükrözi némileg a román nép nemzeties érzelmeit s vágyó visszaemlékezéseit a múlt homályából előborongó, bár soha vissza nem térendő szebb korszaka után. Jut eszembe, mily nagy kegyelettel s mintegy titokszerű ünnepélyességgel mondták ki e neveket azon desze- és budfalusi tisztos oláhok, kiktől tizenkét év előtt Mármarosban a Tejút ezen elnevezéseit tanultam.*”⁶ (Kiemelések – H. G. M.)

Röviden összegezve: Lugossy valamikor az 1840-es évek elején dokumentálta a máramarosi románok körében a *Calea Traianului* (Traianus útja) és az *Aeruke* [?] *Traianului* (Traianus árka) elnevezéseket mint egykori földi építmények égi környezetre átvitt, a *Tejút* csillagsoportra vonatkoztatott neveit. Az ihletet adó építményeket részben római, részben népvándorlás-kori alkotásoknak véli. Lényegét tekintve elemzése a mai napig helytálló.

Sajnos a római császár nevével társított csillagsoporttal kapcsolatban Lugossy nem regisztrál semmilyen mitikus történetet, noha szinte hihetetlennek tűnik, hogy a „titokszerű ünnepélyességgel” megszólaló máramarosi „tisztos oláhok” ne beszéltek volna erről. Netán a „titokszerű ünnepélyesség” éppen azt jelenti, hogy nem beszéltek? Mivel nem tudjuk e mulasztás vagy hallgatás okát, lássuk inkább: hol, mikor és miként bukkan fel a kapcsolódó történet!

⁶ Lugossy: *Ősmagyar csillagismei közlemény*, 145–147.

Vegyük először a „földi” építményeket. Traianus árkáról szólva Lugossy hivatkozik a rövid ideig (1710–1711) uralkodó tudós moldvai vajda, Dimitrie Cantemir (1673–1723) már oroszországi száműzetése idején, 1716-ban írt művére, amelyben arról olvashatunk, hogy „Traianus császár az idehozott római polgárokból nagy telepeket létesített Dáciában [...]. E tények örök emléke *Traianus császár árka* [a latin eredetiben: »fossa Traiani imperatoris«], amely ma is őrzi létrehozójának nevét.”⁷ E védvonalat viszont – Traianus császárral összefüggésben – első ízben nem Cantemir, hanem egy moldvai szerzetes, bizonyos Misail Călugărul említi (véltetően) az 1670-es években, Grigore Ureche (1590k.–1647) országbíró krónikáját másolva és kiegészítve.⁸ Kevésssel később Miron Costin (1633–1691) főkancellár Moldva népének eredetéről írt művében már bővebben szól róla: „E nevezetes császártól maradt fenn a Troian árok [santul Troianul], amelyet katonái ástak örök emlékezetül, kezdve Havaselvétől, átszelve az összes itt említett folyóvizet: a Szeretet, Dnyeszttert, Bugot, Dnyepert, egészen a Donig.”⁹ A lengyel jezsuitáknál tanult, sokoldalú műveltségű Costin nem titkolja az építmény római eredetét kétségbe vonó vélekedéseket: „Vannak némelyek akik azt mondják, hogy emez árkot, melyet máig Troian név alatt ismerünk, a tatárok felőli védelem okán ásták volna, elrekesztvén így a vidéket a síkság felől a tatár rablások elől.”¹⁰ Costin e vitában a mindenben ókori előzményt kereső humanista, egyben a népe nemes gyökereit kutató honfi meggyőződésével foglal állást: „Hihetőbbek azok, akik azt állítják, hogy Traianus császár ásatta ezen árkot...”¹¹

Mint fennebb láthattuk, e részleteiben mindmáig kérdéses eredetű védmű allegorikus égi elnevezésként történő első említését – jelen ismereteink szerint – Lugossynál találjuk (1855-ben, tizenhárom évvel korábbi gyűjtésre hivatkozva). A román néprajzi irodalomban *Traianus útja* és *-árka* mint a Tejút népi neve csak évtizedek múltán bukkan fel, ekkor már történelmi monda-változatok kíséretében. 1896-ban Ion Otescu (1859–1932) bukaresti matematikatanár szétküldött, az akkori Románia népiskoláiban működő pedagógusoknak címezve egy – az eget ábrázoló – térképet, kérve őket, hogy ennek segítségével a falvak öregjeitől gyűjtsék össze a különböző égítestekről, csillagcsoportokról, égi jelenségekről az általuk ismert elnevezéseket, hagyományokat, hiedelmeket. A válaszlevelek közül 39 vidéki (többnyire havaselvi, részben moldvai) tanító gyűjtését találta értékelhetőnek és használhatónak, amelyekhez hozzáadta saját tapasztalásait (maga is havaselvi falusi környezetben, szülei Ilfov, Vlașca meg Buzău megyei birtokain nevelkedett), 1907-ben terjedelmes tanulmányban összegezve kutatása eredményeit. A Tejútra vonatkozóan megjelennek a Traianushoz kapcsolt elnevezések, így a 17. századi moldvai krónikákban szereplő „Troianul”, illetve a Máramarosban fentebb jegyzett „Calea lui Traian”, de feltűnik egy másik név is: „Drumul Robilor” (=rabok útja), amit a múlt századfordulón gyűjtött népi narratíva – közvetlen vagy közvetett módon – szintén a Dáciát hódoltató római császárral hoz összefüggésbe:

⁷ Cantemir: *Moldva leírása*, 48.

⁸ Ureche: *Letopisețul țării Moldovei*, 10–11. Újabban felmerült, hogy a Grigore Ureche krónikájaként ismert teljes román nyelvű szöveg (beleértve a Misail szerzetesnek tulajdonított interpolációkat is) a korábban szintén csak másoló- meg interpolátorként számon tartott Simion Dascălul műve volna. Ursu: *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă...*, i. m. Egyébként Martin Bielski lengyel krónikás 1550 körül már ír egy rómaiak által ásott sánccról a Dnyesztter környékén, de nem említi sem e védmű, sem készítettője nevét. Armbruster: *Romanitatea românilor*, 118.

⁹ Costin: *De neamul moldovenilor*, 40–41.

¹⁰ Costin: *De neamul moldovenilor*, 41–42.

¹¹ Costin: *De neamul moldovenilor*, 42.

„a) A Rabok Útját Isten jelölte ki az égen a nagyszámú rab számára, akiket Traianus császár elhurcolt dáciai háborúi során; ezért nevezik még Traianus útjának is.

b) Mondják, hogy régen az itt élő lakosokat rabságba hurcolták egy távoli birodalomba Nyugat meg Dél felé, de szabadulván nem tudták, merre térjenek haza. És akkor Isten az égen megmutatta nekik az utat.

c) Traianus leigáztván és Rómába hurcolván a dákokat, ezek visszaszöktek, éjszaka a Troiant követve.”¹²

Otescu idéz egy moldvai mondát is, amelyet 1893-ban közölt a *Șezătoarea* (=fonó, guzsalyos) című népismereti lap, miszerint a „Drumul Robilor” a tatárok (más változatban egy „Capcâni” [=kutyafejúek] néven emlegetett vad nép, azaz szintén tatárok) által elhurcolt, hazamenekülő raboknak mutatta az utat az éjszakai égbolton. (Itt jegyezném meg, hogy a „robok uttya”, „rabok uttyik” változatokkal Szabó T. Attila és munkatársai is több helyszínen találkoztak a moldvai csángók körében 1949-ben végzett gyűjtésük során.)¹³ Ismét másik, ezúttal Olténia nyugati részén (Mehedinți megyében) gyűjtött történet a törökök által rabságba vitt, honukba visszatérő románok vezérlőjeként jelöli a Rabok Útját. És végül feltűnik a római „Lelkek Útja” csillagmítoszra emlékeztető román narratíva is, mely arról szól, hogy az igaz emberek, vagyis „Isten rabjainak” holt lelkei ezen az úton térnek meg a Mennyeszágba.¹⁴

Létezik egy historiográfiai axióma, miszerint a népi narratívák akkor képesek századokon át megőrizni történelmi konkrétumokat, ha „frissítést” kapnak tudós környezetből. Mircea Eliade román származású vallástörténész a mitikus múltat (általában, de kiemelten a román) mondhatni mitikus elragadtatással tiszteli, mégis kénytelen különbséget tenni a valós, illetve a hagyományos közösségek tudatában élő „történelem” között: „A közösségi emlékezés ahistorikus, történetitlen. [...] Két-három évszázad elmúltával a történelmi események módosulnak a közösség emlékezetében. Az archaikus lelkiség formáiban az egyedi nem tud beépülni, csak példaadó. Az európai népi rétegek tudatában, az archaikus lételméletnek megfelelően, az események kategóriává, az egyéniségek pedig archetípussá egyszerűsödnek...”¹⁵ Lehetetlen tehát, hogy közel két évezred távlatából Traianus személye és a dákrómai háborúk eseményei történetileg híven rögzültek volna a nép emlékezetében. A félreértés forrására már Misail Călușarul (vagy bárki légyen a kérdéses krónikarészlet szerzője) – alighanem szándéka ellenére – rávilágít, amikor arról beszél, hogy „a dicsőséges és nagyerejű Traian császár” hatalma jeléül egy „troiant vonatott [»au tras troian«] több országon át és ezen országon keresztül is”. Itt a „troian” („Traian” császár nevéből eltérő módon írva!) nem földrajzi névnek tűnik, hanem az építmény típusát jelöli. Miron Costin szintén „Troian árok”-ról [șanțul Troianul] ír, többnyire ezt az alakot használják Otescu adatközlői is.

Nos, a *troian* (többes számban *troiene*) semleges nemű főnévnek meglehet – legalábbis így gondolja a nyelvészek többsége –, hogy nem sok köze van Traianus római császár dáciai viselt dolgaihoz. A román nyelv értelmező szótáraiban rögzített elsődleges jelentése „szél által hullámosan vagy dűne-szerűen összehordott nagy hótömeg”. Magyarul: hófúvás. Egyéb jelentései: rakás, halom, bucka,¹⁶ továbbá árok, sánc; illetve (földrajzi-topográfiai elnevezés-

¹² Otescu: *Credințele țaranului român despre cer și stele*, 48.

¹³ Szabó T.: *Nyelv és múlt*, 136.

¹⁴ Otescu: *Credințele țaranului român despre cer și stele*, 49.

¹⁵ Eliade: *Az örök visszatérés mítosza*, 73–74.

¹⁶ <https://dexonline.ro> (Letöltés: 2023. szeptember 8.)

ként) „meghatározhatatlan időben ásott védősánc, nagyjából a Duna árterületével párhuzamosan, amelyet hibásan tulajdonítanak Traianus császárnak”.¹⁷

1879-ben Alexandru Cihac etimológiai szótárának második része a „troian”-t a román nyelv *szláv eredetű* szavai közé sorolja, megadva egyúttal az újabb szótárakból már idézett jelentéseit, ezek mellett még az Erdélyben használt „kerített kaszáló” értelmezést. Ugyanő említi először „*troian de pe ceriu*” (az ég „troian”-ja) alakban (kisbetűvel írva, tehát tudatosan nem utalva Traianus császárra), jelezve, hogy ez azonos a franciák által ismert Szent Jakab útjával („*chemin de St. Jacques*”), illetve a Tejúttal („*voix lactée*”). A Balkánon és attól északabbra fellelhető régi védművek maradványai és Traianus császár kapcsolatáról annyit mond, hogy „a nép [...] Traianus császárhoz köt minden nagyobb építményt ezekben az országokban”.¹⁸ 1901-ben Párizsban megjelent nyelvtörténeti munkájában Ovide Densusianu (1873–1938) ugyancsak jelzi a szó „kétségtelen szláv eredetét”,¹⁹ hasonlóképpen 1923-ban Alexandru Philippide (1859–1933) jászvásári nyelvészprofesszor, aki szerint a „Calea Traianului” névalak használata – „*calea troianului*” helyett – „egy recens és szándékos változtatás”.²⁰ Mindketten arra a következtetésre jutnak, hogy a *trojană* szó a balkáni szláv nyelvekbe ugyan a latinból kerülhetett, de fonetikai érvekkel (hivatkozva a román nyelv latin eredetű szavainak szabályszerű metamorfózisára) határozottan cáfolják, hogy a románba Traianus, illetve a rómaiak dáciai jelenléte nyomán, közvetlen úton származott volna. Ugyanezt állítja később a mindmáig mérvadó román nyelvtörténeti szintézis szerzője, Alexandru Rosetti (1895–1990) is: „A dákoromán *troian*, úgymint (sánccal ellátott) »árok«, a *Traian* (Traianus) császár nevének nem közvetlen módon, hanem szláv közvetítéssel történt átvétele nyomán keletkezett.”²¹

Természetesen voltak és vannak román szerzők, akik ellentmondanak nyelvészeik derékhadának. Az 1870-es és '80-as évek fordulóján három részben közölt munkájában a 19. századi román kultúra sokoldalú és színes egyénisége, Bogdan Petriceicu Hasdeu (1838–1907) állította – vitázva Alexandru Cihac idézett tételével –, hogy a Traianus nevéből alakult *troian* szót és a hozzá kötődő hiedelmeket a szlávok „a középkor folyamán vették át, mégpedig a románoktól”.²² Hasonlóképpen vélekedett a modern román történetírás egyik úttörője, A. D. Xenopol (1847–1920) 1896-ban megjelent terjedelmes szintézisének a múlt századelő éveiben kiegészített és javított változatában. Szerinte a román nép igenis folyamatosan őrizte és őrzi Traianus császár emlékét helynevekben, de a *Troian* néven emlegetett utak és árkok neveiben is. „E nevek – írja Xenopol – kétségtelenül régiek, a román nép emlékezetében Dácia hódoltatásának korából fennmaradt örökséget képezve.”²³ Densusianuval vitázva bagatellizálni igyekeznek azt a fonetikai átalakulást, amelynek során szláv hatásra a császár nevében az *a*-ból *o* lett, és szinte ingerülten jegyzi meg: „Egyáltalán, miképpen juthat valakinek eszébe az, hogy a román nép letéteményesének a neve, átugorva Dácián, a rómaiaktól a szlávokhoz kerüljön, majd tőlük újra vissza a dáko-románok utódaihoz?” Állítja: Traianus neve nem csupán helynevekben, de újévi köszöntő rigmusban („*colinda*”) és népmondákban is fennmaradt.²⁴

¹⁷ <http://dexdefinitie.com> (Letöltés: 2023. szeptember 8.)

¹⁸ Cihac: *Dictionnaire d'étimologie daco-romane*, 423.

¹⁹ Densusianu: *Histoire de la langue roumaine*, 266., 268–269.

²⁰ Philippide: *Originea românilor*, 725–726.

²¹ Rosetti: *Istoria limbii române*, 305., 623.

²² Hasdeu: *Cuvente den bătrâni*, 231.

²³ Xenopol: *Istoria românilor din Dacia Traiană*, 241.

²⁴ Xenopol: *Istoria românilor din Dacia Traiană*, 241–242.

Így a Dáciát hódoltató római császár nevének folyamatos jelenléte a nép emlékezetében a román köztudat valamiféle axiómája lett, amelyben – az általános megítélés szerint – legfeljebb néhány eltévelyedett, nemzeti érzületében nem eléggé szilárd tudós elme kételkedhetett. A két világháború közti történetírás egyik fontos alakja, Petre P. Panaitescu (1900–1967) a középiskolák felső tagozatos diákjai számára írt (több kiadást megért) tankönyvében így fogalmaz: „A nép mindörökké őrizte Traianus emlékét ama védművek kapcsán, amelyeket »Traianus sáncai« vagy »Troianák« néven emleget.”²⁵ (Panaitescu tankönyvét 1990-ben – az oktatásban használt kommunista propaganda-eszközök gyors lecserélése nyomán és fellelve szerzője szélsőjobboldali múltját – a Román Tanügyminisztérium minden változtatás nélkül újra kiadta, ebből tanultak és érettségiztek az 1990/91-es tanév végzős tanulói, így rengeteg példány került újra közhasználatba.)

A román nyelvészek és egyes történészek közti vélemény-csata a *Traian–troian* kérdésben a nemzeti kommunizmus idején is folytatódott. Az 1970-es évek sajtónyilvánossága előtt egyre határozottabban felülkerekedni látszik az a vélemény, miszerint a *troian* szó és a kapcsolódó helynevek a román nyelvbe mégiscsak közvetlenül a latinból, Traianus császár nevéből származtak. 1972-ben Radu Vulpe (1899–1982) régész-történész nyelvészeti érvekkel igyekszik cáfolni éppen a nyelvészek fentebbi álláspontját. Szerinte a *Troianus(a)* névalak – több római felirat nyomán – már az ókorban adatolható. Ezek alapján úgy véli, hogy nem csupán a *Troian* földrajzi névváltozatok ókortól számítható folytonossága lehetséges, hanem hasonló módon képződhettek egyes román folyónevek, így az Olt (a római korban: *Alutus*) vagy a Szamos (római forrásokban *Samus*, románul *Someș*), az *a* hang *o*-vá alakulásával.²⁶ Ion Donat (1909–1988, szakmai körökben is elismert autodidakta történész) egy a Romániai Írószövetség lapjában közölt ismeretterjesztő cikkben már határozott álláspontot képvisel: „Ami a *Troian* helynevet illeti, mivel bizonyítékunk van arra, hogy Traianus császár nevét őrzi, Románia legrégebbi földrajzi elnevezései közé kell sorolnunk, korát tekintve mindjárt azon folyónevek után, amelyeket a rómaiak a dákoktól vettek át.” A hivatkozott bizonyíték egy 1965-ben Macedóniában felfedezett római felirat, amely annak a római tisztnek állít emléket, aki Decebal levágott fejét „az isteni *Troianusnak*” („*a divo Troiano*”) átadta. Szerinte ez a *Troian* tulajdonképpen a császár „úgymond népies neve”, amellyel Dél-Kelet-Európában illeték még éltében, „mintegy négy századdal azelőtt, hogy a szlávok leereszkedtek volna Dáciába”. Úgy véli, „a *Troian* helynevek folyamatosan kellett éljenek az itteni emberek beszédében, mert ha ők valaha is elhagyták volna törzshelyeiket, e nevek megváltoznak”.²⁷ Hasonló gondolatmenetet követ Constantin Petolescu (1943–) történész-epigráfus, aki 1978-ban 13 római feliratot közöl a birodalom egész területéről (Egyiptomtól Britanniáig), amelyeken Traianus császár neve, illetve az ebből származó katonai alakulat (légió) elnevezése *Troianus(a)* alakban jelenik meg. Némi körültekintéssel („a kérdés megoldását a nyelvészekre bízva”) csatlakozik Donat fentebbi véleményéhez, miszerint „a *Troianus* névalak egy népi etimológia következménye lehet”. Feltételezi – egy latin epigramma alapján –, hogy e folyamatban szerepe lehetett Traianus Aeneassal való vélt-költött rokonításának, ebből adódóan feltételezett *trójai* eredetének. Gondolatainak végső összegzése viszont minden kétkedéstől mentes: „Miként az ősi trák-dák folyónevek, úgy a *Troianák* is a dáko-római lakosság Aurelianus utáni folytonosságának bizonyítékai a népvándorlás zavaros korában, amelynek

²⁵ Panaitescu: *Istoria românilor*, 32.

²⁶ Vulpe: *Les valla de la Valachie*, 267–276.

²⁷ Donat: *Troianul*, i. m.

során oly sok helynév merült feledésbe, de a nagy folyók nevei és a római *Troianák* örökre megmaradtak a dáko-római őslakosság emlékezetében.”²⁸

Felmerül viszont egy kérdés: lehetséges, hogy Egyiptomtól Britanniáig – akár a római hadsereg soraiban – ugyanaz a klasszikus latintól eltérő „népi etimológia” érvényesült volna? Mert Radu Vulpe és Ion Donat okfejtése még arról szövegezt, hogy egy regionális fonetikai jelenséggel van dolgunk... Másfelől, maradvai a történészek kaptafájánál (értsd: a kronológiánál), a román nyelvészek érvelését cáfoló történészek elmeséltatása akkor lenne alaposan megfontolandó, ha bizonyosan tudnánk (illetve abból indulnánk ki), hogy a protorománok az egykori Dácia és Moesia provinciák területén megelőzték a szlávokat. Mivel e tekintetben immár az egyre színesedő román történetírás, de főleg a nyelvészet – a korábbi sejtésekhez képest – gazdagon adatolt kétségeket támaszt,²⁹ a „Troian” névalak dáko-román eredete és folytonossága csupán egy elmélet marad a sok közül...

A romániai kommunizmus bukása esztendejében – a Ceaușescu-diktatúra sötét szellemi mélypontján – az ország egyik legtekintélyesebb tudományos kiadójánál jelent meg Victor Kernbach (1923–1995) mítosz-lexikona. Ez azért különös, mert Kernbach sokoldalú, bizonyos értelemben csapongó érdeklődésű romániai értelmiségi volt, mítosztörténeten kívül publikált tudományos-fantasztikus írásokat, de tekintélyt szerzett magának a (korban eleinte gyanakvással kezelt, majd a nyilvánosságból teljesen száműzött) paleoasztronautika híveinek körében is. Miképpen Xenopol, lexikonában ő is utal a hagyományos román újévi köszöntőre, a *Plugușor*-ra, amely bizonyos „*bădica Troian*”-ról („Troian bátyó”-ról) beszél. Ezt, akárcsak a román folklórban (balladákban, rituálékban) jelen lévő, (szerinte) Traianus személyére utaló többi elemet a dáko-római–román történeti és kulturális folytonosság jeleiként értelmezi, a Traianus–Troian név metamorfózisát illetően pedig határozottan állítja, hogy ez a szlávokra nézve „egészen biztosan a protorománokkal való együttélésük terméke [...], mivel a szlávok más úton nem férhettek Dácia meghódítója tetteinek emlékezetéhez”.³⁰ A nyelvészek rideg következetességét tehát – nemcsak a köztudat szintjén, hanem a tudományos nyilvánosság területén is – félresöpörte a hazafiság heve...

Nem szeretnék magam is erőmet meghaladóan belebonyolódni a nyelvészeti vitába, csupán a félreértések elkerülése érdekében és a vonatkozó idézetekkel ismételtlen hangsúlyoznám: a fentebb hivatkozott román nyelvészek nem állítják, hogy a *troian* szónak semmi köze nem volna Traianus császárhoz. Densușianu szerint „a bolgár *trojanŭ* a Traianus név szláv alakja. A szlávoknál Traianus egyike volt a legnépszerűbb személyiségeknek, bekerülve a mitológiájukba is. Neve gyakran felbukkan a Balkán-félsziget helynevei között, különösképpen azokkal a »vallak«-kal társítva, amelyek átszelik e tartományt.”³¹ Később Alexandru Philipide megpróbálja röviden vázolni azt a fejlődési folyamatot is, amely a *Traianus–troian* alakváltozás esetében szerinte szláv nyelvi környezetre utal: „A Traianus szó a szláv nyelvekbe nagyon régen került, még a mássalhangzóként működő [tehát a magyar *j*-nek megfelelő – H. G. M.] *i* hang affrikatizációja³² előtt. Ha ez a szó a román nyelvben ősidőktől

²⁸ Petolescu: *Varia Daco-Romana*, 143–145. (Itt megjegyezném, hogy Petolescu a „Troian” többesszámaként a „Troiane” alakot használja, mert ez jobban összhangzik a császár nevével, de a „troian” [=hófűvás, sánc stb.] közfőnév többesszáma a román nyelvben „troiene”).

²⁹ E kérdés vitájára lásd legutóbb: Alexe: *De-a dacii și romanii*, i. m.

³⁰ Kernbach: *Dicționar de mitologie generală*, 601.

³¹ Densușianu: *Histoire de la langue roumaine*, 266.

³² Affrikáta = afrikai nyelvek sajátos, ún. zár-rés hangja, említik dörzshangnak is (például c, cs, dzs, dz).

folyamatosan alakulva, megszakítás nélkül jelen lett volna, akkor ma ilyenképpen hangzana: *trădži–trăžin*.³³

Fentebb idézett lexikális jelentései mellett *Trojan* ott van a szlávok mitológiájában, délen, nyugaton és keleten egyaránt, illetve felbukkan a kereszténység előtti orosz hősköltészetben (*Igor seregéről ének*). Néhol a télhez kötődő istenség, mely „elolvad a tavaszi nap-sugártól” (érdekes módon ez délszláv környezetben, Boszniában dokumentált információ),³⁴ ami összefügghet a szó román nyelvben betöltött elsődleges jelentésével. Más déli és keleti szláv vidékek hitvilágában azonosul (egybeolvad) bizonyos *Triglav* néven ismert háromfejű, kegyetlen, állati és emberi áldozatokat követelő természetfeletti lényvel.³⁵ E hiedelmek szerint „Trojan éjszaka közlekedik, mivel fél a napfénytől”.³⁶

Helynévként a *troian* szó a 14. század végétől folyamatosan dokumentálható, főleg a Kárpátokon kívüli románok lakta területen.³⁷

Hogyan lett ebből Traianus császárhoz kötődő csillagmitosz? Feltételezhetjük csupán, hogy előbb a hosszan elnyúló földi védmű, de akár a hófúvás képe (is) „vetült” az égre a nép fantáziájában, erre utalnak a „*Troian de pe ceriu*” meg a „*Troianul cerului*” névalakok, majd – miképpen Philippide feltételezi – „szándékos” beavatkozás nyomán, művelt körök által lett ez Traianus nevére „átkeresztelve”. Az „ég Troian-jának” szláv istenségekhez való kapcsolódása indokolná a személyhez kötött névváltozatot („*Calea lui Troian*”), ebbe az irányba mutat a szláv hiedelem is, miszerint „Troian éjszaka közlekedik”. De mikor, hol, hogyan történetelt az „átkeresztelés”, miképpen lesz *Troian*-ból *Traian*?

Számomra nagyon valószínűnek tűnik, hogy a két történelmi eredetmitosz, azaz a székelemek szkíta-hun, illetve a románok római származásának hite, egymáshoz közeli időben és hasonló módon, de külön utakon társulhatott a csillagmitoszhoz. A románoknál az 1740-es évektől kezdődött a balázsfalvi görög-katolikus püspöki székhely többszintű oktatási hálózatának és infrastruktúrájának (a bécsi udvar által hathatósan támogatott) kiépítése, mely a modern értelemben vett román nemzeti gondolat kialakulásának a melegágya volt. Itt felsőfokú teológiai képzés is folyt, továbbá jelentős hangsúlyt fektettek a latin nyelv elsajátítására. Az itt tanuló fiataloknak lehetőségük volt továbbtanulni Bécs és Róma katolikus intézeteiben (és éltek is vele). A nyelvi-kulturális alapokon szerveződő modern román nemzet kialakulásában nagy szerepe van a római eredethitnek, mely – bár jelzés szintjén felbukkan a 17. században a moldvai és havaselvi krónikásoknál – kidolgozott, érvekkel alátámasztott és vita-képes elméletként a balázsfalvi szellemi központban körvonalazódott. A „*Scoala Ardeleană*” (=Erdélyi Iskola) néven ismertté vált literátor-csoport (Petru Maior, Gheorghe Șincai, Ion Budai-Deleanu, Ioan Para, Ioan Molnar-Piuaru) felfogása szerint a románok az i. sz. 106-ban Traianus által hódoltatott Dácia provinciában élő római telepések utódai (tehát ők még nem a dáko-római, hanem egyszerűen római leszármazás hívei voltak). A Balázsfalván képzett papok és iskolamesterek ezt az eredettörténetet vallják és terjesztik híveik és tanítványaik között, amelynek központi alakja a hispániai születésű Marcus Ulpius Traianus császár (98–117), így ő rövidesen a nép által továbbköltött-színezett történetek szereplője lesz, és miképpen a spanyoloknál Szent Jakabhoz, a magyaroknál-székelekynél a hun Csabához, úgy kapcsolódott a Tejút neve a nemzeti ősként tisztelt Traianushoz. Ezt adatulja (visszaulva az 1840-es évek elején történt gyűjtésére) Lugossy két, mondhatni, teljesen görög-katolikus

³³ Philippide: *Originea românilor*, 726.

³⁴ Kernbach: *Dicționar de mitologie generală*, 601–602.

³⁵ Tokarev (főszerk.): *Mitológiai enciklopédia*, 607. (szócikkszerzők: V. V. Ivanov, V. Ny. Toporov)

³⁶ Tokarev (főszerk.): *Mitológiai enciklopédia*, 607.

³⁷ Croitoru: „*Troianul*” în *unele surse românești*, 107.

lakosságú máramarosi településen, Deszén (Desești) és Budfaluban (Budești). Tehát aligha véletlen, hogy a román elnevezés korai adatolása éppen ezekben a közösségekben történhetett, egy olyan térségben, ahol nagy befolyással bírtak a román nemzeti leszámazás-mítosz tekintetében tájékozott papok és tanítók. Hasonló folyamat lejátszódhatott a Kárpátok túloldalán is, de valamivel később és – részben legalábbis – ugyancsak az erdélyi román nemzeti mozgalom hatására.

Ami pedig az egész magyar nyelvterületen fellelhető *Hadak útja* égi elnevezésnek az összekapcsolódását illeti a *székelyek hun eredethitével*, illetve a *krónikák Csaba királyfiával* mint a *túlvilágról visszavárt szabadító hőssel* (az egyetemes mondakincs egyik sűrűn ismétlődő motívuma!), ez egy külön részletező elemzést igényel: hogy mikor, miért és miért éppen akkor állhatott össze egyetlen történetbe e három elem. Ez viszont túlfeszítené jelen írás kereteit.

A fentebb vázoltak nyomán maradt még egy megkerülhetetlen kérdés: hogyan és honnan kerül az Otescu által lejegyzett Tejút-mondákba a dák elem? Hiszen sem a moldvai krónikások, sem később a „Școala Ardeleană” literátorai a dákokat nem sorolták elődeik közé, jelentéktelen barbár nép fiainak tekintették őket, akik valamennyien elvesztek a rómaiakkal vívott harcokban.

A dákoknak a román nép őseiként való „felfedezéséről” szóló, első világosan fogalmazó nyilvános dokumentum – jelen tudásunk szerint – 1858-ból származik.³⁸ Ebben az évben Cezar Bolliac (1813–1881) költő-újságíró és műkedvelő régész (aki egyébként 1848–1849-ben, a havasalföldi mozgalom bukása után a magyar forradalmárokat segítette), a Bukarestben megjelenő *Románul* című lapban egy manifesztumot tett közzé, melyben igyekszik felhívni a közvélemény figyelmét arra, hogy méltatlanul bánik a dák örökséggel, pedig ennek alapján a román nép nemes mivolta „olyan régi, akár a föld”. Néhány szenvedélyes sorban vázolja azt a programot, amelyet később kutatók és oktatók több nemzedéke követett, többnyire anélkül, hogy tudták volna, kitől származik: „Nekünk, románoknak a régészetben különösképpen az a hivatásunk, hogy meghatározzuk: kik voltak a dákok? milyen eredetűek voltak? milyen hiteket vallottak? a civilizáció milyen fokáig jutottak akkorra, amikor a rómaiak leigázták őket és országukat elvették tőlük? azután pedig hogyan éltek ők a rómaiakkal országukban? mit vettek át ők a rómaiaktól, és mit vettek át a rómaiak tőlük?”³⁹ E tételre hamarosan ráerősít az ország művelt köreiben nagy befolyással bíró B. P. Hasdeu 1860-ban megjelent „*Pierit-au dacii?*” (Elvesztek [kihaltak] a dákok?) című tanulmányában, majd a román líra elsősorú dalnokaként tisztelt Mihai Eminescu (1850–1889) több (magyar fordításban is olvasható) költeménye (*Memento mori*, *Sarmis*, *Egy dák imája*), illetve *Decebal* című drámája üzent a széles köztudatnak, hogy a dákok nem tűntek el a harcok viharában, ők a románok ősei.⁴⁰

³⁸ Constantin Cantacuzino (1640k. – 1716) havaselvi fejedelmi asztalnok („*stolnic*”) írásában (*Havasalföld története...*, 1700 körül) ez a kérdés már felmerül, noha kissé ellentmondásosan: Cantacuzino előbb azt állítja, hogy Traianus, midőn Decebalra támadt, „megesküdött, hogy amíg gyökerestül ki nem irtja őt és egész fajzatát, addig nem hagyja magát, miképp aztán úgy is lett”. Néhány lappal odébb viszont már azt írja, hogy „a dákokból és gétákból sokan megmaradtak. [...] Ama dákok meg azok a rómaiak, akik oly régtől fogva, oly sok éven keresztül egy helyen éltek és laktak [...], annyira összekeveredtek és eggyé váltak, hogy mindannyiukat dáknak hívták, mignem elsőként a görög írót ezt megváltoztatták és vlachoknak nevezték őket.” *Cronicari munteni*, 18., 54–55. Cantacuzino román nyelven írt műve – érdekes módon – első ízben ugyancsak 1858-ban került nyomtatásban a nyilvánosság elé, addig a köztudatra a legkisebb mértékben sem lehetett hatással.

³⁹ Boia: *Történelem és mítosz*, 104.

⁴⁰ Boia: *Történelem és mítosz*, 102–105.

E tanítást hamarosan a tankönyvek is átveszik, így valószínű és érthető: az Otescu levél-felhívására válaszoló vidéki pedagógusok közül többen már ennek szellemében tisztázzák le, végelesítik és kerekítik az adatközlőiktől nyert válaszokat. Így némelyeknél „az itt élő lakosokból” dákok lesznek, a törökökből, tatárokból, „kutyafejűekből” pedig rómaiak, a történetnek így van értelme. Nem beszélve arról, hogy az adatközlők között is lehettek már, akik találkoztak a dák eredetmítoszt tartalmazó, tanítók által mesélt történetekkel, hiszen elvileg az 1864-es közoktatási törvény Romániában kötelezővé tette a négy elemi osztály elvégzését, és bár ennek azonnali alkalmazása ezernyi akadályba ütközött, a következő évtizedekben számottevően nőtt a falusi írni-olvasni tudók száma. Az iskola és sajtó révén a derék és vitéz dákoktól meg a művelt rómaiaktól való leszármazás hite rövid idő alatt a román identitás egyik alappillérvé vált.

Troianból tehát csaknem észrevétlenül lett *Traian*, ezt az alakot („*kalejá lu Tráján*” – a „*kalejá cseruluj*” mellett) találják 1949-ben Szabó T. Attila és munkatársai a moldvai csángóknál is, nyilvánvalóan az ottani románsággal való együttélés nyomaként.⁴¹ Az írástudóktól származó román eredetmonda, a *Tejúthoz* kapcsolódó csillagmítosszal társulva (miként a magyar/székely „Hadak útja”), beépülve a népi tudatba a nemzeti mítosz részévé vált.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- Benedek Elek: *Elemi iskolások olvasókönyve a III. osztály számára*. Második kiadás. Budapest: Lampel R. Kk. (Wodianer és Fiai), 1913.
- Cantemir, Dimitrie: *Moldva leírása*. Fordították: Köllő Károly, Cselényi Béla és Debreczeni József. Bukarest: Kriterion, 1973.
- Costin, Miron: *De neamul moldovenilor. Din ce țară au eșit strămoșii lor*. [A moldvaiak népéről. Mely országból származtak őseik] Sajtó alá rendezte C. Giurescu. București: Atelierele Grafice SOCEC & Co. SA, 1914.
- Cronicari munteni* [Havaseli krónikások]. A szöveget gondozta: Mihail Gregorian. I. 1–224. București: Editura pentru Literatură, 1961.
- Móra Ferenc – Voinovich Géza: *Betűország harmadik virágoskertje*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926.
- Ureche, Grigore: *Letopisețul țării Moldovei*. [Moldva országának évkönyvei] P. P. Panaitescu által véglegesített szöveg. București: Editura Minerva, 1978. 12–13.

Szakirodalom

- Alexe, Dan: *De-a dacii și romanii* [Játékból dákok és rómaiak]. București: Editura Humanitas, 2023.
- Armbruster, Adolf: *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*. [A románok romanizmusa. Egy eszme története] II. javított és bővített kiadás. București: Editura Enciclopedică, 1993.
- Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Fordította András János. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1999.
- Cihac, Al de: *Dictionnaire d'étimologie daco-romane. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*. Francfort s/M.: Ludolphe St-Goar, 1879.

⁴¹ Szabó T.: *Nyelv és múlt*, 137. Figyelemre méltó a szerző megjegyzése: „...A román elnevezésektől függő változatok jobbra román nyelvi hatásnak már régebb idő óta kitett északi- és déli-csángó települések nyelvében jelentkeznek, és itt csak ezek az elnevezések élnek, a Tázló meg a Tatros környéki, továbbá az innen kitelepült, valamint a Szeret bal partján a Háromszékből és más székely székekből való beszármazás tudatát őrző csángó települések nyelvében érthetően túlnyomó a *hadak úttya*-féle név, vagy más önállóan tetsző névalakulat.”

- Croitoru, Costin: „Troianul” în unele surse românești relative la spațiul Argeșean [A „Troian” az Argeșvidékre vonatkozó román forrásokban]. Argesis. Studii și comunicări. Seria istorie. Tom. XII. Muzeul Județean Argeș, 2003. 107–113.
- Densușianu, Ovide: *Histoire de la langue roumaine*. I. Paris: Éditeur Ernest Leroux, 1901.
- Donat, Ion: *Troianul*. Luceafărul, vol. 21 (1978), no. 11 (829) 8.
- Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség és a történelem*. Fordította Pásztor Péter. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2006.
- Hasdeu, Bogdan Petriceicu: *Cuvente den bătrâni* [Vének szavai]. II. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1984.
- Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2018.
- Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. Pest: Kiadja Hackenast Gusztáv, 1854.
- Kernbach, Victor: *Dicționar de mitologie generală* [Egyetemes mitológiai lexikon]. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1989.
- Lugossy József: *Ősmagyar csillagismeii közlemény*. Új Magyar Múzeum, 5. évf. (1855) 54–75., 113–146., 250–260., 549–564.
- Otescu, Ion: *Credințele țaranului român despre cer și stele*. [Az égbolt és a csillagok a román paraszthitében] Kivonat az Analele Academiei Române sorozatból. Seria II. Tom XXIX. Memoriile Secțiunii Literare.
- Panaitescu, P. P.: *Istoria românilor*. Pentru clasa a VIII-a secundară. [A románok története. A felső tagozat nyolcadik osztálya számára] IV. kiadás. Craiova: Editura Scrisul Românesc, 1942.
- Petolescu, Ion: *Varia Daco-Romana*. Thraco-Dacica. Tomul IV. 1–2. 1983. 141–150.
- Philippide, Alexandru: *Originea românilor. Ce spun izvoarele istorice* [A románok eredete. Miről valának a történelmi források]. Iași: Tipografia Viața Românească S.A., 1923.
- Rosetti, Al.: *Istoria limbii române*. [A román nyelv története] I. *De la origini pînă în secolul al XVII-lea* [A kezdetektől a 17. századig]. Második javított és bővített kiadás. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1978.
- Szabó T. Attila: *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1972.
- Tokarev, Sz. (főszerk.): *Mitológiai enciklopédia*. (a magyar kiadás szerkesztője: Hoppál Mihály, a fejezet fordítója: Bojtár Anna) II. Budapest: Gondolat, 1988.
- Ursu, N. A.: *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă opera lui Simion Dascălul*. [Moldva országának krónikája Aron vajdáig Simion Dascălul műve]. In: Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol. Tom XXVII. (1990) 73–101.
- Vulpe, Radu: *Les valla de la Valachie, de la Basse-Moldavie et de Boudjak*. In: Actes du 9-e Congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia 6–13 septembre 1972. 267–276.
- Xenopol, A. D.: *Istoria românilor din Dacia Traiană* [A románok története a Traianus-i Dáciában] IV. kiadás. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.